

BISERICA ORTODOXĂ DIN LIPOVA

Stelian-Ioan BOIA

Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad

Facultatea de Științe Umaniste, Politice și Administrative

Abstract

The study entitled the Orthodox Church of Lipova is based on documentary sources from the country and abroad as well as on the updated specialty literature. The author set himself the task of highlighting (by taking into account the points of view of historians interested in this subject – most of the times, contradictory ones) the role of the citadel, of the city and of the Orthodox Church from Lipova (county of Arad), along the centuries of the Middle Ages and at the beginning of modernity. He also underlines the relationships between the Romanian Orthodoxism and the one from the space of Eastern and central Europe, as well as with the Western Christianity (Catholicism), and the European Neo-Protestantism

Localitatea Lipova s-a plămădit și dezvoltat de-a lungul istoriei într-un cadru geografic natural de excepție, determinat de existența apelor străvechiului Maris, pe al cărui mal stâng este amplasată așezarea.

Situată în partea de sud a județului Arad, pe terasele joase ale Văii Mureșului Inferior, la ieșirea acestuia din defileul de la Șoimos, în zona de contact al Dealurilor Lipovei cu câmpia, așezarea a fost locuită încă din cele mai vechi timpuri, existând condiții prielnice pentru aceasta.

Atestată documentar în secolul al XIII – lea (1242), localitatea devine târg, iar mai târziu oraș, un important punct strategic și de comunicație cu centrul Transilvaniei.

Trecând sub stăpânire turcească și apoi habsburgică, Lipova este descrisă în 1660 de Evlia Celebi Efendi ca fiind „... o cetate de piatră, frumoasă (...) așezată la poalele muntelui Varovah și are o circumferință de vreo 10.000 de pași (...). Râul Mureș curge lovindu-i zidul dinspre miazănoapte și, întrucât a făcut stricăciuni în unele părți ale cetății, s-a construit acolo un puternic zid de umplură. Are cinci părți (...). În această cetate se găsesc (...) cinci geamii și un **mecet**, în centru, se află geamia cea mare (...) acoperită în întregime cu plumb, are cupolă (...) o mie cinci sute de case frumoase (...). În total se găsesc două sute de prăvălii (...)².

Pentru a întări catolicismul și pentru a stăvili opoziția autohtonilor, autoritățile habsburgice au colonizat o mare parte din Banat cu germani. Un număr însemnat de coloniști țărani germani s-au așezat în anul 1724 pentru care capela unde se oficia slujba religioasă devenise neîncăpătoare, amenajându-se în acest scop o încăpere în clădirea depozitului de sare. Numărul coloniștilor a sporit și mai mult în anii care au urmat. În memoriul întocmit de Johann Albrecht Cranssen în numele coloniștilor germani se cuprinde și cererea de a fi ajutați să-și construiască și o biserică.³

După revoluția de la 1848-1849, se intensifică activitățile culturale în Banat și Transilvania, inițiatorii acestor manifestări fiind învățătorii și preoții. La Lipova se remarcă pentru Activitatea culturală desfășurată, învățătorii Gherghe Gherbon, I. Hațeg, S. Gomboș, C. Constantin și D. Putici. Ei au amplificat tradiția maiialurilor și i-au dat semnificații naționale mai pronunțate. Activitatea culturală din Lipova a fost sprijinită, după revoluția de la 1848, de inspectorul școlar, protopopul Ioan Țăranu⁴.

În anul 1867, la 27 decembrie, din inițiativa notarului pensionar G. Cojocarul, a avut loc adunarea de constituire a „Societății de lectură”. Această societate, cu sprijinul prototipului Ioan Țăranu, al învățătorului Ioan Tuducescu și al lui David P. Simion, președinte al societății, care la 1874 a fost ales primar al Lipovei, s-a afirmat printr-o activitate prodigioasă. În jurul ei s-au adunat

² Calători străini despre țările române, vol. VI, 1976, p.507.

³ Aurel Țintă, Colonizările habsburgice în Banat. 1716-1740, Editura Facla, Timișoara, 1972, pp. 96, 159.

⁴ Societatea de lectură din Lipova, în „Albina”, II, nr.9(24/5 februarie) 1868, p.2, I. D. Suci, Societăți de lectură și școli superioare la românii bănățeni în secolul XIX, în „Mitropolia Banatului”, XXX (1980), nr.10-12, p.665.

forțele creatoare ale Lipovei și din această cauză societatea a devenit „periculoasă” din punctul de vedere al autorităților, care încearcă să-și stânjenească activitatea. Societatea a reușit să organizeze un cor al cărui statut a fost aprobat în anul 1883, dirijat ani în șir de învățătorul Constantin Crăciun⁵. Inițiatorul înființării corului vocal din Lipova a fost învățătorul Ioan Tuducescu⁶.

În cursul anului 1892, urma să se înființeze Asociația femeilor din Lipova, dar nu a fost aprobată de forurile guvernamentale din Budapesta pe motiv că promovează ideea națională. În fruntea Asociației femeilor ortodoxe din Lipova este prototipul Voicu Hamzea⁷. Deși nerecunoscută legal, Reuniunea femeilor din Lipova, a continuat să activeze pentru cauza națională, sprijinită cu entuziasm de locuitorii orașului și cu deosebire de protopopol Voicu Hamzea.⁸

La Lipova se editează și un ziar intitulat „Revista Lipovei” la 14/26 octombrie 1895, având ca redactor pe Ion Brîndă, care mai târziu va intra în redacția „Tribunei”. Dar, cu numărul 13 din anul 1896, revista și-a încetat apariția⁹. Societatea românească și-a dovedit receptivitatea culturală, fapt care a îngrijorat autoritățile administrative. Redacția urmărea să cultive această receptivitate, publicând producții literare originale și studii pedagogice pentru învățători. În paginile ei au fost dezbătute probleme privind dezvoltarea economică și culturală a Lipovei, prin organizarea mai judicioasă a activității și a asociațiilor culturale. Revista s-a integrat în frontul de apărare a drepturilor naționale, apărând instituțiile românești. Mai mult, redacția revistei a propus înființarea unei catedre de limba și literatura română la Școala civilă și la cea comercială.

Precum pretutindeni, în spațiul dintre Carpați, Dunăre și Mare, populația acestor locuri a luat contact încă dinainte de perioada etnogenezei sale cu creștinismul. Pe teritoriul României urme arheologice de factură sigur creștină au fost descoperite, ca datând încă din secolele II și III d. Hr. Fenomenul răspândirii creștinismului pe pământ românesc este îndeobște cunoscut¹⁰.

La Lipova urme creștine au fost descoperite ca datând din secolele IV-VII: un opaiț de bronz, în formă de pește, descoperit în 1867 și ajuns în proprietatea Muzeului din Eger (Ungaria), de unde ulterior s-a pierdut¹¹, un opaiț din lut din secolul al IV – lea, având o monogramă creștină și o cruce¹².

Alte informații arheologice sau documentare cu privire la viața creștină în Lipova nu avem până în secolul al XIV – lea. În anul 1311, pe tronul Ungariei urcă regele Carol Robert, care după întărirea cetății Lipova, ctitorește aici o mănăstire minorită cu o biserică ridicată în cinstea Sfântului Ludovic, episcopul de Toulouse¹³. În condițiile intensificării propagandei catolice între românii ortodocși începută sub domnia regelui Bela al IV – lea, la începutul anului 1366 sub regele Ludovic I, mai multe comunități din jurul Lipovei sunt constrânse a se lepăda de „preoții schismatici (ortodocși – n.n.), și a pune în locul lor preoți catolici”¹⁴.

⁵ Vasile Popeangă, **Aradul, centrul politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867-1918)**, Editura Facla, Timișoara, 1978, p.99.

⁶ Idem, **Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918**, Arad, 1976, p.183.

⁷ Zenovie Pclișeanu, **Guvernele maghiare și mișcările culturale ale românilor ardeleni**, în „Revista Fundațiilor” nr.1, ianuarie 1934, p.124; Nicolae Roșuț, **Societăți culturale arădene**, în „Ziridava”, V Arad, 1975, p.225.

⁸ Vasile Popeangă, **Aradul ...**, p.98.

⁹ Idem, p.189.

¹⁰ Vezi Mircea Păcurariu, **Istoria Bisericii Ortodoxe Române**, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, vol. I, București, 1980, pp.51-159.

¹¹ Liviu Mărgghitan, **Banatul în lumina arheologiei**, vol. II, Ed. Facla, Timișoara, 1980, p. 166, Ion B. Mureșianu, **Mănăstiri din Banat**, Ed. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1976, p. 9; D. Protase, **Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii**, Ed. Academiei, București, 1966, p. 152, I. D. Suci, **Monografia Mitropoliei Banatului**, Ed. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 26.

¹² Marius Moga, **Vestigii paleocreștine în Banat**, în vol. **In memoriam Constantini Daicoviciu**, Cluj-Napoca, 1974, pp. 260-261.

¹³ Francesco Grisellini, **Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișan** (Prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Ed. Facla, Timișoara, 1984, p. 41; vezi și George Popovici, **Istoria românilor bănățeni**, Lugoj, 1904, p.163.

¹⁴ George Popovici, **op. cit.**, p. 168.

Despre existența unei biserici ortodoxe și a unei mănăstiri ortodoxe în stânga Mureșului, se face amintire într-un document de donație emis de regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg (1387-1437), la anul 1426 sau 1428, prin care donează prințului bulgar Șişman cetatea Lipova¹⁵.

În veacurile XVI – XVII, în Lipova, existau două biserici ortodoxe, una mai mare în centrul orașului, iar cealaltă, mai mică, la marginea de apus a așezării¹⁶.

Biserica din centrul orașului era pe locul unde astăzi se află biserica romano-catolică. Pe harta lui Eisenkolb, figura ca biserică ortodoxă sârbească, care se pare că a fost și biserica episcopală din timpul lui Sava Brancovici. După 1720, biserica a fost luată de la ortodocși și cedată nemților, în condițiile în care a demarat colonizarea Lipovei cu germani, capela în care se oficia slujba religioasă pentru nemți devenind neîncăpătoare¹⁷. Menționăm că în anul 1717 se înființează în Lipova parohia catolică ținând de Dieceza Cenadului¹⁸. În memoriul întocmit de Cranssen în numele colonștilor germani, este cuprinsă și cererea de a fi ajutați să-și construiască o biserică¹⁹.

Din lucrările francezului Ricault reiese că exista și o altă biserică ortodoxă veche în afara cetății. Urmele acesteia se pot găsi în secolul al XV – lea, indicate spre Dealul Viilor. Este vorba, se pare, de o biserică construită poate în timpul lui Sigismund sau mai înainte, care, fiind din lemn, a dispărut în decursul timpului. Amintirea acestei biserici se mai păstrează în toponimul Valea bisericii, care corespunde informației date de Ricault²⁰.

Biserica din partea de apus a orașului, care apare și pe harta lui Marsigli, în legenda hărții lui Visconti, întocmită în anul 1707, este semnalată ca fiind o „Veche biserică valahă”. Existența acestui lăcaș de cult este atestată și de Sandor Marki²¹.

Din cercetarea hărții lui Marsigli, reiese că orașul Lipova se întindea, exterior cetății, în partea de est, iar în apropiere de canalul care unește șanțul cetății exista o biserică ortodoxă²². Aceasta – după părerea noastră – nu putea fi decât cea anterioară celei de astăzi transformată prin restaurările ulterioare. Se pune întrebarea când a fost ridicată această biserică?

Cercetând trecutul Lipovei, constatăm că în perioada anterioară anului 1732 ar fi putut fi potrivit ridicării ei. Dominația turcească definitivă și neîntreruptă începe cu anul 1616 și durează până în anul 1686, când generalul Carafa îi izgonește pe turci din cetate. S-ar putea presupune că a fost ridicată între anii 1686-1732, dar din unele descrieri ale epocii respective, cunoaștem că după alungarea turcilor din Lipova, aceasta era în ruină, încât nu putea fi vorba de construirea vreunei biserici. Se pare că nici în timpul ocupației turcești, creștinii nu au putut să-și fi ridicat lăcaș de cult, din potrivă, bisericile care au existat dinainte de ocupația turcească au fost transformate în moschei.

Evlia Celebi Efendi, care între 1660-1664 cutreieră ținuturile ocupate de turci, descriind și cetatea Lipovei, afirmând că „în cetate se găsesc, în total, cinci geamii și un mecet. Mai întâi, în centru, se află geamia cea mare, care datează din vremea lui Suleiman-han. E acoperită în întregime cu plumb, are cupolă ...Apoi, e geamia Timișoarei (...). În apropierea porții Battal se află geamia alaibeului, iar în mahalaua nemțească, mecetul Hagiului²³. Din cele șase lăcașuri de cult musulman posibil existente între anii 1616-1660, în mod sigur cea mai mare parte a acestora au fost inițial biserici ortodoxe (creștine) transformate în geamii sau moschei.

Referitor la „geamia cea mare”, având cupolă din vremea lui Suleiman, vom putea presupune că inițial a fost biserică ortodoxă. Dacă este din timpul lui Suleiman, decedat în 1566, nu

¹⁵ Lenart Böhm, *Delmagyarország vagy az ugznevezeth Bansag Külön története*, vol. I, Budapesta, 1867, p. 124; I. D. Suci, op. cit., p.67; vezi și Silviu Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor pe teritoriul diecezei arădene*, în „Transilvania”, Sibiu, 1917, p. 21; Ion B. Mureșianu, op. cit., p.32.

¹⁶ Marki Sandor, *Aradvarmegye es Arad Szabad Kiralyi varos története*, vol. II, Arad, 1895, p. 239.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, p.306.

¹⁹ Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat 1716-1740*, Ed. Facla, Timișoara, 1972, pp.96,159.

²⁰ Ioachim Miloia, *Biserica română din Lipova*, în „Analele Banatului”, An I.(1928), nr. 1, ianuarie-decembrie, p.37.

²¹ Sandor Marki, op. cit., vol. II, p. 239.

²² Gheoghe Sehestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în „Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă”, nr. 1, 1984, p.48.

²³ *Călători străini despre țările române*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, vol. VI, p. 506.

putea fi turcească, deoarece turcii nu ocupaseră Lipova înainte de această epocă, fiind doar în trecere încât nu puteau ridica o geamie așa de impozantă. Prezența cupolei ne îndreptățește să credem că ar fi vorba de o biserică ortodoxă, nici într-un caz de vreuna catolică²⁴.

Biserica avea un plan treflat, cu abside laterale poligonale, prezentând trei laturi în interior și exterior. Absida altarului era semicirculară, încadrată de două încăperi dreptunghiulare care serveau drept proscomidier, cea de la nord și diaconicon cea de la sud. Caracterul de unicat în ansamblul arhitecturii medievale românești îl dau cele două pridvoare laterale, dispuse simetric pe laturile de sud și de nord ale naosului. Absida semicirculară, încadrată de două încăperi laterale, precum și prezența celor două pridvoare laterale sugerează analogii cu arhitectura sârbească a statului Raska, situată la interferența curentelor romanice și bizantine și dezvoltată în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XII – lea și sfârșitul secolului al XIV – lea. Pridvoarele laterale corespund elementului tipic sârbesc a „falsului transept”. Lățimea bisericii (9,50m), ne conduce la ipoteza organizării spațiului interior în formele basilicii cu cupolă pe care le întâlnim – de exemplu – la biserica Sfântul Gheorghe din Staro Nagoricin reconstruită în anul 1313 cu utilizarea parțială a zidurilor unei mai vechi biserici, ridicată între anii 1067-1071²⁵. Această biserică a fost împodobită cu frumoase picturi murale de factură pur bizantină. Fragmente de pictură se mai pot vedea și astăzi, pe perețele de sud și nord din pronaos, reprezentând pe Sfântul Pahomie (nord) și Sfântul Teodosie (sud)²⁶. Reprezentanțele indică școala unui centru din Țara Românească, prezentarea și coloritul reamintind frescele primei epoci din biserica domnească de la Curtea de Argeș²⁷.

Luând în considerare, atât ipotezele privind tipologia bisericii, cât și reprezentările Sfinților Pahomie și Teodosie, lăcașul de cult în discuție ar putea fi datat din secolele XIV – XV. Biserica ajungând cu timpul în ruină, abia în anul 1732 este refăcută, folosindu-se parte din zidurile vechi.

În deceniul al treilea al secolului al XVIII – lea se începe repararea bisericii. Pe un bloc mic de piatră aflat în tencuiala zidului, în exterior, în partea de nord, în stânga vechii intrări, se află gravat anul „1732”. Probabil anul când a fost terminată reparația ei. Pentru aceasta pledează și o însemnare cu litere chirilice de pe foaia de titlu a unui „Apostol” tipărit la Moscova în anul 1751, „... sau sfârșitu biserica Lipovi la ann 1732”²⁸. Forma bisericii a rămas bizantină, având ca plan crucea greacă. A fost decorat interiorul, iconostasul și fațada exterioară în jurul și deasupra intrării, de pe latura de nord cu un covor de pictură, ce trebuie să fi fost o adevărată minunăție artistică²⁹. Dintr-un proces-verbal din anul 1775 reiese că în 1732, biserica din Lipova avea un iconostas de zid – executat de Nedelcu Popovici³⁰.

Referitor la pictura finalizată în această perioadă, mai mulți cercetători sunt de acord că a fost executată, în întreaga biserică de către Nedelcu Popovici. Cercetătorul Viorel Țigu, examinând inscripția de la baza unei nișe, de pe perețele de nord, în stânga vechii intrări în biserică, unde meșterii și-au lăsat scris numele cu anul 1732, cade de acord asupra următorului text: „(I)Stuko Noi” – am bătut – „Nedelko Zugra(v) Popovici ... Serb(an) ... Rad(u) ... Popov(ici) ...”³¹.

Din cele relatate reiese că pictura a fost executată de Nedelcu Popovici, alături de care au mai lucrat zugravii Șerban și Radu Popovici.

²⁴ I. Miloia, op. cit., p.37.

²⁵ Eugenia Greceanu, **Un tip singular al arhitecturii feudale românești – biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad**, în „Muzeul Național”, III, 1976, București, pp. 282-286.

²⁶ Pentru detalii, vezi Vasile Drăguț, **Pictura murală din Transilvania (secolele XIV-XV)**, Editura Meridiane, București, 1970, p.66.

²⁷ Victor Vlăduceanu, **Mănăstiri bănățene**, Timișoara, 1947, p.51; Ion Stoia-Udrea, **Însemnări despre plastica roânească în Banat**, în „Urerea”, noiembrie-decembrie 1946, nr. 11-12; Timișoara.

²⁸ Elena Rodica Colta, **Însemnări de pe cărți vechi românești. Documente ale veacurilor trecute**, în „Ziridava”, XI, 1979, p. 1064.

²⁹ Ioachim Miloia, **Începuturile artei românești în Banat**, în „Analele Banatului”, An VI, nr.1, fasc.4, ianuarie-martie 1930, p.4.

³⁰ Idem, **Biserica română din Lipova**, în loc. cit., p.35.

³¹ Viorel Țigu, **Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova**, în „Mitropolia Banatului”, An XXI (1971), nr.7-9, iulie-septembrie, p.452.

De altă părere este cercetătorul Horia Medeleanu cu privire la textul inițial al inscripției, care susține că inscripția a fost mai lungă, desfășurându-se pe două rânduri cuprinse într-un chenar de 118 cm lungime și 12,5 cm lățime și că din rândul întâi se mai păstrează numai două cuvinte și în trei locuri urmele picioarelor unor litere. Horia Medeleanu, susține că principalul autor al frescelor bisericii ortodoxe din Lipova a fost zugravul Ion, ajutat de câțiva ucenici, între care și Nedelcu Popovici³², punct de vedere la care ne raliem și noi. Cert este faptul că, dincolo de orice speculație, stilul picturii murale din biserica de la Lipova trădează cunoașterea picturii brâncovenești și a tradiției bizantine.

În jurul și deasupra ușii vechii intrări, de pe partea de nord, meșterii zugravi au realizat o frescă reprezentând trei compoziții: „Patriarhii Avraam, Isac și Iacob”, „Acoperământul Maicii Domnului” și „Judecata de apoi”. Descoperirea acestei picturi exterioare a determinat pe unii cercetători, între care și Ioachim Miloia, să afirme că biserica de la Lipova ar fi putut fi mănăstire decorată după obiceiul mănăstirilor din Balcani, cu picturi în jurul și deasupra intrării principale.

Faptul că biserica este decorată cu pictură exterioară, după obiceiul din Balcani, poate fi legat și de existența în această localitate a negustorilor macedoromâni, care au avut un rol important, chiar în renovarea bisericii. Nu trebuie neglijat nici faptul că în secolul al XVIII – lea are loc un exod de familii de negustori macedoromâni în întreg Banatul. Aceste familii, de lege ortodoxă, nu se mulțumeau cu modestele și vechile lăcașuri de cult. Ei aveau nevoie de clădiri care să impresioneze prin arhitectura și pictura lor, pentru a putea să-și impună legea ortodoxă.

Pictura exterioară este întâlnită la foarte multe biserici de mir din Țara Românească.

În anul 1792 s-a terminat o nouă mare renovare la această biserică, când prin execuția lucrărilor a fost acoperită zugrăveala din 1732. Prin renovare s-a șters din păcate podoaba artei bizantine în mantia hibridă a unui baroc aulic³³. Între 1785-1796 a fost înlocuit și iconostasul vechi cu altul executat de către Ștefan Tenețki Ponerchin, evidențiind influența renașterii italiene³⁴. Anul 1792 se află încrustat pe un mic bloc de piatră așezat în tencuială, pe peretele de nord, în exterior, lateral intrării.

Renovarea Bisericii ortodoxe din Lipova după un plan de restaurare științifică, a constat din două momente: dezvelirea învelișului baroc care acoperea zugrăveala inițială din 1732 și refacerea acestei porțiuni originale de la începutul secolului XVIII – lea sau a celei din secolele XV – XVI.

Lucrările de renovare a bisericii din 1928-1930, nu au ținut însă seama de necesitatea ca decorația modernă să nu înăbușe vechea și prețioasa pictură, ci dimpotrivă s-o pună în valoare și mai mult. În consecință a fost denaturată compoziția barocă din veacul al XVIII – lea, respectând din a doua fază de construcție doar fațada de vest și absida³⁵.

Biserica în forma actuală prezintă un plan dreptunghiular cu o absidă poligonală la exterior și interior, precum și un turn – clopotniță în partea de vest deasupra unui pridvor. Pe lângă pictura din secolul al XV – lea și cea din 1732, găsim și o pictură nouă executată la ultima restaurare de pictorii M. Rîmniceanu (interiorul altarului și pronaosul, precum și „Învierea” de deasupra intrării în naos), V. Blendea, care restaurează fresca lui Nedelcu și pictează din nou deasupra corului și a ușii de la intrare în naos, „Arătarea Mântuitorului după înviere apostolului Toma, iar pictorul Brăescu a pictat catapeteasma ridicată cu ocazia restaurării din 1928-1930, deasupra iconostasului, precum și arcadele. Sculptura în lemn aparține meșterului Iulin Busuioc.

Despre existența unei mănăstiri ortodoxe în Lipova, se face amintire într-un document din anul 1428, în care se precizează că lăcașul de cult avea moșii întinse în stânga Mureșului³⁶. În studiul de față al cercetărilor nu se cunoaște sigur care a fost biserica mănăstirească dintre bisericile

³² Pentru detalii, vezi Horia Medeleanu, **Noi precizări în legătură cu Nedelcu Popovici și pictura murală de la Lipova**, în „Mitropolia Banatului”, An XXX (1980), nr. 4-6, aprilie-iunie, p.361.

³³ I. Miloia, **Începuturile artei românești în Banat**, în loc. cit., p.4.

³⁴ Horia Medeleanu, **Perspectivă asupra picturii din biserica română din Lipova (jud. Arad)**, în „Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă”, An L (1981), NR.1, P.83.

³⁵ E. Greceanu, op. cit., p.297.

³⁶ Lenart Böhm, op. cit., p.124; I.D. Suci, op. cit., p.67; Silviu Dragomir, op. cit., p.21, Ion B. Mureșianu, op. cit., p.32.

prezentate anterior. Unii istorici, bazându-se pe existența reprezentărilor iconografice ale Sfinților Teodosie și Pahonie, întemeietori ai monahismului, aflate pe zidurile vechii biserici, afirmă că aceasta ar fi fost biserică mănăstirească.

Trebuie să menționăm faptul că în partea de sud – est a Lipovei a existat o așezare dispărută, în terminologia căreia se întâlnește cuvântul „călugări” (Kalogyerolcz) atestată la anii 1440 și 1477³⁷.

Episcopia Lipovei

Între episcopiile vechi românești, singura episcopia Aradului are continuitate neîntreruptă până la instaurarea Mitropoliei Ortodoxe Române a Transilvaniei. Ea s-a dezvoltat – după părerea noastră – din Episcopia Lipovei ai cărei ierarhi rezidau uneori în cetatea Ienopolei sau la mănăstirea Hodoș – Bodrog.

După cucerirea Banatului de către turci (1552), sârbii ocrotiți de turci s-au întărit astfel încât defterele turcești semnaleză un număr destul de însemnat de sârbi în aceste ținuturi. Mai mult, turcii au îngăduit în a doua jumătate a secolului al XVI – lea episcopilor sârbi să păstorească în ținuturile ocupate de ei. Sârbii întemeiază în această epocă episcopia la Vârșet, Timișoara și Lipova. Episcopia se pare că a exercitat jurisdicție și asupra românilor din comitatele Arad și Zărand³⁸.

Din istoriografia bisericească mai veche sau mai recentă, nu putem stabili cu certitudine dacă Lipova a fost reședința unei episcopii organizate sau doar o reședință temporară a unor episcopi pribegi.

Episcopia Lipovei este amintită pentru prima dată în secolul al XV – lea, în timpul domniei regelui Sigismund (1387-1437)³⁹. Conform unei tradiții locale, la venirea turcilor în Lipova exista un episcop ucis de ei în anul 1552⁴⁰. În anul 1563 este pomenit episcopul Daniil, care căuta să-și cumpere casă în Lipova, fără să avem și alte informații despre el⁴¹. De episcopul Daniil ne-a rămas în mănăstirea Cruședol o bederniță („Krušadola nadbedrenik Mitropolita Lipovrkog Danila od 1563”)⁴². Bedernița este confecționată din mătase atlas de culoare roșie, cusută cu fire de mătase și metalice și se afla în prezent expusă în Muzeul Patriarhiei Ortodoxe Sârbe din Belgrad⁴³.

Unii dintre istoricii bănățeni susțin că după ocuparea Banatului de către turci, episcopia Lipovei și-ar fi mutat reședința în mănăstirea „Sfântul Nicolae” din Ienopole, unde în anul 1570 întâlnim pe vlădica Matei Moise Brancovici⁴⁴. De acum înainte, titularul episcopiei la Lipova poartă titlul de „mitropolit al Lipovei și Ienopolei”.

Lui Matei Moise Brancovici i-a urmat Vlădica Sava I Brancovici, care în anul 1607 se intitula episcop de Lipova („Honorabilis Szaval Vladika de Lippa”)⁴⁵. Referitor la vlădica Sava, Vasile Mangra arată că a fost mai întâi episcop la Ineu, apoi mutându-se în anul 1605 la Lipova s-a

³⁷ Coriolan Suci, Dicționar istoric al localităților din Transilvanir, Editura Academiei Române, București, 1968, vol.II, p.347.

³⁸ Silviu Dragomir, Studii din istoria mai veche a românilor pe teritoriul diecezei arădene, în „Transilvania”, Sibiu, 1917, p.21.

³⁹ Lenard Böhn, op. cit., p.124; V. Vlăduceanu, Valoroase monumente de artă bizantină în Banat, în „Biserica Ortodoxă Română”, An XCVI (1978), nr. 9-10, septembrie-octombrie, p.1102.

⁴⁰ Euseviu Popovici, Istoria bisericească universală și statistica bisericească (trad. De Atanasie Mironescu), vol. IV, ed. A II – a, Cernica, 1928, p. 424, Nicolae Tincu – Velea, Istoria bisericească politică națională a românilor de peste totu, Sibiu, 1865, pp.124-125.

⁴¹ Mata Kosovat, Srpska Pravoslavna Mitropolja, Sremski Karlovci, 190..., pp.67-70, Apud V. Vlăduceanu, Mănăstiri bănățene, Timișoara, 1947, p.45; Ștefan Nemeș, Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria, Sibiu, 1936, p.294; Mîrcea Păcurariu, op. cit., vol. II, București, 1981, pp.182-183.

⁴² Dimitrie Ruvart, opis Temisvarske eparhije 1727 godine Sremski Karlovți, 1923, p.15, cf. Gheorghe Cotoșman, Contribuții la trecutul Mitropoliei Morisenei și Timișorii, în „Mitropolia Banatului”, An VIII (1958), nr. 7-8-9, iulie-august-septembrie, pp.149-150.

⁴³ Eugen Arădeanul, Muzeul Patriarhiei Sârbe, în „Mitropolia Banatului”, An XXXI (1981), nr. 7-9, iulie-septembrie, p.581.

⁴⁴ Nicolae Tincu-Velea, op. cit., pp.117-118; V. Vlăduceanu, Mănăstiri bănățene, Timișoara, 1947, p.47.

⁴⁵ Andrei Veress, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, vol. VIII, București, 1935, p.36.

intitulat episcop al Ienopolei și Lipovei⁴⁶. În anul 1606, așa cum afirmă cronicarul Ștefan Szamosközy, episcopul Sava locuia încă la Ineu și a fost trimis la Lipova spre a convinge pe căpitanii sârbilor să cedeze cetatea lui Ștefan Bocskay, ceea ce se va produce la 7 aprilie 1606. I. Crăciun deduce că „locul reședinței al episcopului Sava era Ineu și nu există nici un motiv să credem că a fost montat în 1605 la Lipova așa cum s-a crezut, din moment ce Szamasközy în 1606 îl menționează la Ineu⁴⁷”.

Așadar Sava s-a mutat la Lipova numai după ce cetatea și orașul au trecut în mâna ardelenilor când avea și o casă în vecinătatea celei a căpitanului cetății, Ioan Lugossy⁴⁸. Pentru meritele sale în recâștigarea cetății Lipova, urmașul lui Ștefan Bocskay, Sigismund Rakoczi i-a dăruit la 28 iunie 1607, moșiile Bruznic, Rădmănești, Melytkochia (azi dispărută) și Sâmbăteni⁴⁹. Pentru aceleași merite, Sava mai primește de la principele Sigismund la 9 noiembrie 1607 și o moară pe râul Mureș la Radna⁵⁰.

Episcopul Sava mai deținea câteva sate, Sânpetru Mare, din Cenad, Pața de lângă Timișoara, pe care l-a colonizat și l-a dăruit mănăstirii Hodoș-Bodrog, ai cărei călugări îl cercetau ca pe șeful lor. Sava a restaurat și mănăstirea și biserica de la Hodoș-Bodrog⁵¹. La 6 noiembrie 1627, Vlădica Sava fiind bolnav vinde satele primite de la principele Sigismund Rakoczi lui Petru Rat Lipoveanul din Ineu, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată dacă restituie banii primiți⁵².

Alți așa-ziși urmași ai lui Sava I Brancovici – Nicanor, Iosif și Ioan⁵³, nu se confirmă documentar. În schimb, Longhin Brancovici (1629-1643), nepotul lui Sava I Brancovici și unchiul mitropolitului Sava II Brancovici (1656-1683), se intitula „Mitropolitul Lipovei și Ienopolei” și își avea reședința în mănăstirea „Sfântul Niculae” din Ienopole⁵⁴.

În a doua jumătate a secolului al XVII – lea este amintit Sofronie „mitropolitul cetății Lipova și Gyula” și își avea reședința la mănăstirea Hodoș-Bodrog. La 29 octombrie 1651 se afla în Putiolia împreună cu călugărul Axentie, diaconul Mihail, cu fratele său Toma Ivanov și cu servitorul Micolai. În 24 noiembrie ajunge la Moscova, iar la 26 decembrie este primit de țarul Rusiei, Alexie Mihailovici, de la care cere milostenie. Țarul dispune să i se da ajutoare în bani, odoare, odăjdii și cărți bisericești. La 23 februarie 1652, Sofronie primește „una Evanghelie pentru pristol, un Apostol, Psaltire, Octoih, Ttioid, 12 Minee, Jitiile preacuviosului Serghie din Rodoney, precum și veșminte. După întoarcerea sa din Rusia nu mai avem nici o știre despre el⁵⁵”.

În 1664 este amintit episcopul Ștefan, hirotonit în mănăstirea sârbească de la Gracianița. Ștefan Meteș crede că acesta este „vlădică sârb” care la 1664, cu învoirea marelui vizir, care l-a provăzut și cu un „salvus conductus”, a făcut vizite canonice în Bihor pentru a aduna dijmele de la preoți și popor⁵⁶. Dacă Ștefan al Lipovei este într-adevăr acel „Vlădică sârb” din 1664, putem presupune că jurisdicția acestei episcopii se întindea până în Bihor⁵⁷.

Titularul diecezei Timișoarei, Niculae Dimitrievici (1728-1744), se intitula „mitropolit al Timișoarei și Lipovei”, întocmiți ca și urmașul său Gheorghe Popovici (1745-1754)⁵⁸.

La începutul secolului al XVIII – lea, episcopia Lipovei este încorporată eparhiei Timișoarei.

⁴⁶ Vasile Mangra, Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680), Arad, 1906, pp.40-41.

⁴⁷ I. Crăciun, Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vârșetului și Sava al Ineului la cronicarul ardelen Ștefan Szamosközy, Cluj, 1931, Extras din „Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani”, p.128, în I. D. Suci, op. cit., p.94.

⁴⁸ Ștefan Meteș, Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria, vol. I, Arad, 1918, p.187.

⁴⁹ Nicolae Dobrescu, Fragmente privitoare la istoria Bisericii române, Budapesta, 1905, pp.15-17.

⁵⁰ Andrei Veress, op. cit., vol. VIII, doc. 32, pp.35-36; Nicolae Dobrescu, o. Cit., pp.15-17.

⁵¹ Ștefan Meteș, op. cit., vol. I, Sibiu, 1935, p. 244.

⁵² Ibidem.

⁵³ Gheorghe Cotoșman, Din trecutul episcopiei Timișoarei, Timișoara, 1945, p.18.

⁵⁴ Idem, Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX – lea, Caransebeș, 1941, p.81.

⁵⁵ Ștefan Meteș, op. cit., vol.I, Arad, 1918, pp.189-191.

⁵⁶ Ibidem, p.247.

⁵⁷ Gheorghe Lițiu, Episcopia Aradului. Schiță istorică, Arad, 1950, p.24.

⁵⁸ V. Vlădeanu, Mănăstiri bănațene, Timișoara, 1947, p.49.